

Waterschap NOORDERZIJLVEST

WATER IN DE STAD GRONINGEN

Een stadswandeling

Wandeling Water in de stad

Beschrijving van de route

Lengte 3,5 km, tijdsduur 1,5 uur

De wandeling begint op de brug bij het Groninger Museum.

Het water hier heet het Verbindingskanaal. Het is in 1879 aangelegd om het Hoendiep te verbinden met het Winschoterdiep. Zo ontstond een doorgaande vaarroute.

In 1998 viel in een korte periode erg veel regen. Al dat water kon onvoldoende worden afgevoerd naar zee, omdat in diezelfde periode het zeewater zo hoog stond dat afvoeren onmogelijk was. Het water in het Verbindingskanaal kwam bij het Groninger Museum tot aan de ramen van de onderste verdieping. Uit voorzorg werd de onderste verdieping ontruimd. Er is water binnengekomen, maar gelukkig niet veel.

Zo hoog mocht het water niet weer komen. Nieuwe plannen volgden en inmiddels is aan de zuidwestkant van de stad een grote waterberging aangelegd. In dit gebied, De Onlanden, gaan ruimte voor water, ruimte voor natuur en ruimte voor landbouw samen.

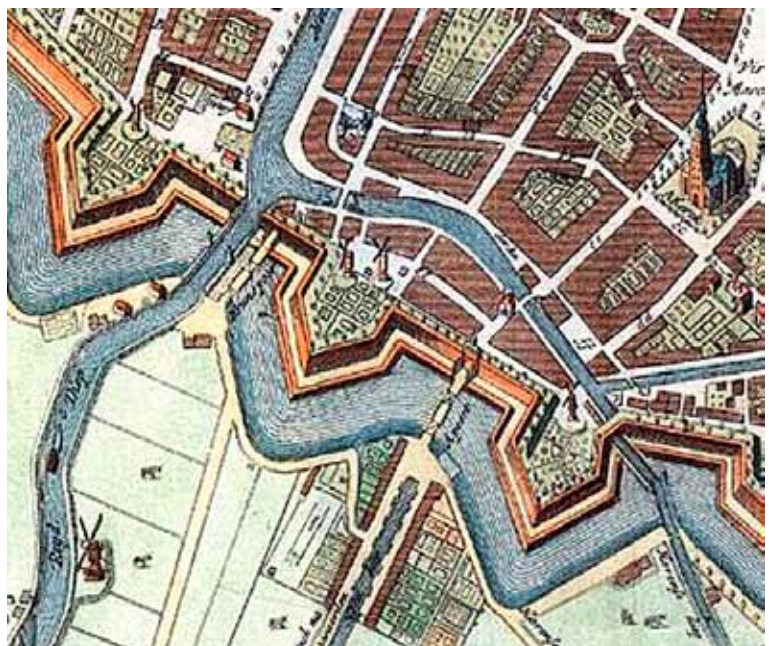
U loopt vanaf de brug rechtdoor richting centrum, de Ubbo Emmiusstraat in.

Groningen ontstond op de meest noordelijke uitloper van de Hondsrug. De eerste permanente bewoning is ongeveer in de derde eeuw. Groningen is waarschijnlijk ontstaan uit twee verschillende kernen. De zuidelijke kern lag in dit gebied, tussen Verbindingskanaal en Zuiderdiep, de tweede kern lag rond het huidige Martinikerkhof.

U neemt de eerste afslag links, de Menno van Coehoornsingel (voor deur met nummer 51).

Menno van Coehoorn (1641 – 1704) was militair en vestingbouwkundige. Hij was inspecteur-generaal van de Dienst der Fortificatiën en meester-generaal der Artillerie. Een fortificatie is een verdedigingswerk. Het gebied rond de Coehoornsingel lag vroeger buiten de stadsgrachten en ook hier lagen verdedigingswerken. Zo'n bolwerk werd gevormd door dijken op te werpen in een puntig patroon. Daar buitenom groef men dan weer nieuwe grachten om de vijand tegen te houden.

Van Coehoorn ontwierp ook veel linies, langgerekte verdedigingswerken in het open landschap. Een Gronings voorbeeld is de Helperlinie.

Aan uw rechterhand passeert u de Driemolendrift.

Deze straat is genoemd naar de drie molens die bij de A-poorten stonden. Aan de westkant van de stad (Westersingel-Sledemennersstraat) had je vroeger twee poorten: de Binnen Apoort en de Buiten Apoort, genoemd naar de rivier de A. Tussen die twee poorten was de Adwinger, (Gronings/Fries woord voor bolwerk of verdedigingswerk) met de poorten een deel van de verdedigingswerken van de stad. Bij de poorten stonden meerdere molens. Om genoeg wind te kunnen vangen, werden de molens rond de stad op een soort heuvels in de buurt van de wallen gebouwd. Deze drie molens waren korenmolens, maar je had in die tijd ook veel watermolens. Watermolens pompten het teveel aan water uit een gebied, zodat de mensen er droog konden wonen en werken. Nu zijn de meeste watermolens vervangen door moderne gemalen.

Ooit telde de stad Groningen tientallen koren- en industriemolens. In 1904 is de laatste molen in de stad afgebroken. Tegenwoordig herinneren alleen straatnamen als Driemolendrift, Apoortenmolendrift, Heerenpoortenmolendrift en Ypenmolendrift nog aan de gesloopte molens.

Het woord 'drift' heeft veel betekenissen. Als straatnaam slaat het vaak op een pad waar het vee langs gedreven werd of een pad waarlangs een door de wind gedreven waterstroom liep.

Aan het einde van de Menno van Coehoorsingel gaat u rechtsaf de Stationsstraat in.

De rivier de A (in Drenthe Aa genoemd) is ontstaan uit diverse Drentse beken. In de loop van de tijden heeft de rivier verschillende lopen gehad. De meest oostelijke lag ter hoogte van de Stationsstraat.

Aan het einde van de Stationsstraat steekt u het Gedempte Zuiderdiep over en gaat u linksaf.

Aan de structuur van de hoofdrijbaan en de parallelwegen is nog goed te zien dat vroeger in het midden het water liep van het Zuiderdiep, een van de grachten van de stad Groningen. Veel goederen werden per schip aangevoerd, dan kon je meer vervoeren dan met paard en wagen. Toen het vervoer over de weg beter werd, werden grachten steeds minder belangrijk. Het Zuiderdiep werd gedempt in 1880, nadat het Verbindingskanaal was aangelegd.

Ook in het verlengde van het Zuiderdiep, langs de Reitemakersrijge liep de gracht vroeger verder. De Academie Minerva en de School van de Architectuur zijn beide gebouwd op de vroegere lopen van de gracht.

‘Rijge’ of ‘riege’ betekent ‘rij’, een rij huizen van de rietmakers dus. De reitemakers maakten onder andere manden en stoelzittingen van riet. Om het riet goed te kunnen verwerken, moest het nat blijven. Daarom was het handig dat ze aan het water woonden.

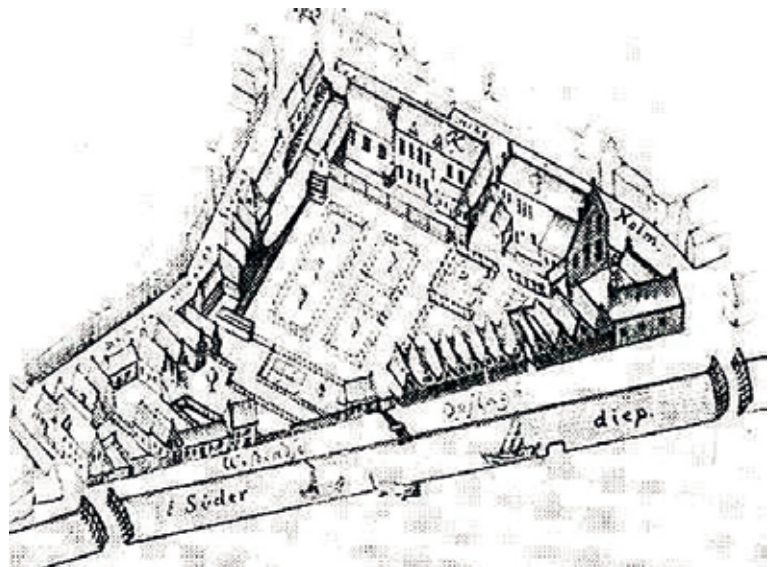
U slaat rechtsaf de Munnekeholm in.

De naam van deze straat verwijst naar de monniken van het klooster van Aduard. Aan de overkant van de straat, op nummer 3, ligt het Aduarder Gasthuis. Dat is een deel van het vroegere Refugium (toevluchtsoord) van de monniken. De gebouwen strekten zich uit van hier tot ver achter het Gasthuis. Wanneer er oorlogen waren of dreigden, waren de monniken veiliger binnen de verdedigingswerken van de stad. Vandaar het toevluchtsoord.

De monniken van de abdij van Aduard (gesticht in 1192) hebben zich ingezet voor de bedijking van het gebied aan de west- en noordwestkant van de stad en voor inpoldering van de kwelders. De zee kwam toen veel dichterbij de stad dan nu.

De monniken hebben onder andere het Aduarderdiep gegraven. In het begin van de veertiende eeuw richtte het klooster het waterschap Aduardersijvest op, het eerste waterschap van de provincie Groningen. Het zorgde voor de afwatering vanuit het zuiden en het bevaarbaar houden van de verschillende rivieren.

Was het Aduardersijvest het eerste waterschap in de provincie Groningen, in de loop van de tijd volgden er veel andere, tot wel 300 verschillende kleine waterschapjes. Door samenvoegingen zijn dat er steeds minder geworden. Op dit moment zijn er nog twee grote waterschappen in de provincie Groningen: Hunze & Aa's, genoemd naar de rivieren, en Noorderzijvest, genoemd naar de oude zijvesten, voorlopers van de waterschappen.

U loopt verder over de Munnekeholm.

Het woord ‘holm’ verwijst naar een zandige hoogte of dijk. Oorspronkelijk zou dit de oostoever van de A geweest zijn.

Links passeert u het monumentale voormalige postkantoor van de stad Groningen en de Schuitemakersstraat.

Omdat het verkeer over het water vroeger zo belangrijk was, waren er natuurlijk ook veel schepen nodig en scheepsbouwers, de schuitemakers.

Een schuit is van oorsprong een eenvoudig open vaartuig zonder vaste dekken, gangboorden of opbouw. Er waren veel verschillende typen schuiten zoals jaagschuiten, trekschuiten, pakschuiten en dekschuiten. De schuitemakers woonden vanwege hun werk dicht bij het water. De straat eindigt aan de andere kant dan ook bij de gracht.

U loopt rechtdoor over het westelijke deel van het Akerkhof.

Rechts van u ligt de Der Aa-kerk Het vroegste begin van de Der Aa-kerk is rond 1200, de bouw van een kapel voor de schippers en kooplieden die zich aan de oevers van de A hadden gevestigd. In 1246 werd de kapel uitgebreid tot parochiekerk.

Vorbij de Der Aa-kerk slaat u linksaf, de Brugstraat in.

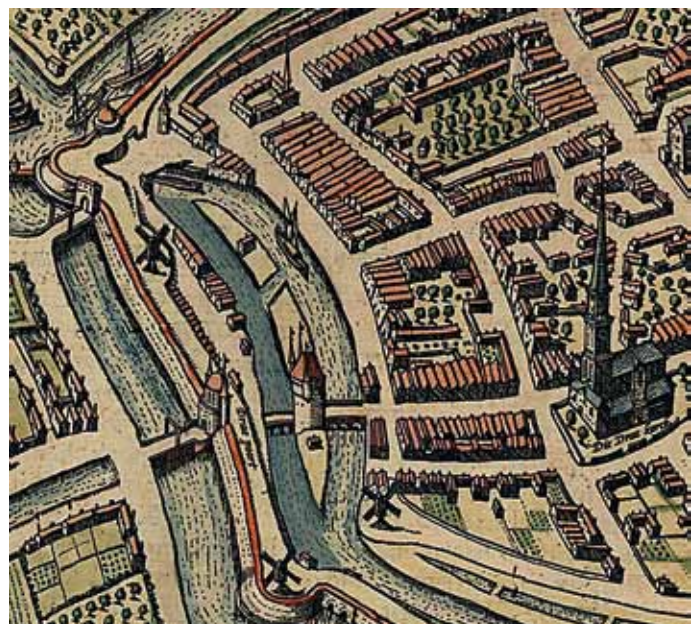
De Brugstraat loopt naar de Abrug en ligt in het verlengde van de Astraat en Aweg en het noordelijke deel van het Akerkhof, allemaal net als de Der Aa-kerk genoemd naar de rivier de A. De rivier was vroeger in dit deel van de stad dan ook van groot belang. Onder de Brugstraat loopt nog een oude waterbuis. Deze werd aangelegd om te zorgen dat de brandweer bij branden in het gebied van Vismarkt en Grote Markt voldoende bluswater had.

Aan de Brugstraat ligt op nummer 24 en nummer 26 het Noordelijk Scheepvaartmuseum. Dit museum laat de geschiedenis zien van de Noord-Nederlandse scheepsbouw en scheepvaart vanaf de Middeleeuwen tot aan de dag van vandaag. Een bezoek zeker waard! Het heeft onder andere een 3D-animatie over dit deel van de stad.

Het Scheepvaartmuseum is gevestigd in twee prachtige oude panden, het linker is het Gotische huis, een middeleeuws pand waarvan wel gezegd wordt dat het het oudste huis van de stad is. Deze wandeling komt later langs een nog ouder huis. Het rechter pand is het Canterhuis.

Aan het einde van de Brugstraat komt u bij de A en de Abrug. U blijft aan deze kant van de brug.

De straat links aan de overkant van het water heet de Pottebakkersrijge. Veel handelslieden vestigden zich in de buurt van water. Aan de Pottebakkersrijge hebben

enkele pottenbakkers hun bedrijf gehad. Zij hadden het water nodig voor de aanvoer van de zware pottenbakkersklei uit de provincie. Bij het bakken van het aardewerk moesten de ovens flink worden opgestookt. Het gevaar van brand lag altijd op de loer. Ook daarom was het heel handig om dicht bij het water te wonen.

U slaat rechtsaf, het Hoge der A op, tot aan nummer 3 en 4.

Aan de overzijde heet de straat Lage der A, hier Hoge der A. Een van de verklaringen voor deze beide namen is het hoogteverschil tussen de kaden. Vroeger had de westkant van de stad een open verbinding met zee. Eb en vloed waren hier merkbaar. Bij vloed was een hogere kade nodig om de schepen af te kunnen meren dan bij eb. Het verschil in hoogte tussen beide kaden is echter helemaal niet zo groot. Het kan daarom ook zijn dat 'hoge' verwijst naar de hoger gelegen stad en 'lage' verwijst naar de lagere gronden aan de overkant van het water, gronden die ooit buiten de stad lagen.

In de steeg tussen nummer 3 en 4 is nog goed te zien dat het naar de stad toe omhoog loopt, weer die uitloper van de Hondsrug.

Op nummer 5 staat het gerestaureerde pakhuis Libau. In de Middeleeuwen bloeide de handel in Groningen op en werden er veel pakhuizen langs het water gebouwd, zowel aan het Hoge der A als aan het Lage der A. Er werd gehandeld in zeep, zaden, graan, aardappels en zeilen. De groep pakhuizen aan het Hoge en Lage der A en de Noorderhaven is nu de grootste verzameling van pakhuizen in Nederland.

U loopt verder langs het Hoge der A.

Aan het Hoge der A waren vroeger veel bierbrouwerijen gevestigd. Voor de deur stroomde het water van de A dat gevoed werd door de Drentse beken. Zuiver water dus. De brouwerijen maakten in de 17^e en 18^e eeuw het fameuze Groninger Kluunbier. Het zuivere water zorgde voor de goede kwaliteit. Het bier werd zelfs geëxporteerd, naar Holland en Friesland. Van het kluunbier maakte men ook het zogenoemde heetbier.

Aan het einde van het Hoge der A slaat u linksaf.

Aan de gevel van het hoekpand bij de Visserbrug hangt nog een biertonnetje dat diende als uithangbord voor een bierbrouwerij.

Links om de hoek ligt aan de Noorderhaven op nummer 72 Proeflokaal De Sleutel. In dit pand zat vroeger een van de bierbrouwerijen. In het interieur van het café zijn de middeleeuwse stadsmuren nog zichtbaar.

U loopt over de Visserbrug en slaat rechtsaf het Lage der A op.

De Visserbrug heeft eerder Miffelbrugge geheten. 'Miffel' betekent 'mossel'. De brug was toen vernoemd naar de mosselen die rechtstreeks vanaf zee aan de kaden werden aangevoerd.

Het Lage der A loopt hier langs de Noorderhaven. De bocht aan de overzijde heet ook wel de Hoek van Ameland. Vanaf dit punt vertrok vroeger het veer naar Ameland. Het witte pand in de bocht was het voormalige havenkantoor en heeft hoog boven in de gevel nog het stadswapen.

U volgt het Lage der A dat in de bocht overgaat in de Reitdiepskade.

Het water van de A gaat hier over in het Reitdiep. Dit eerste gedeelte van het Reitdiep is al gegraven in de dertiende eeuw om de scheepvaart van en naar de stad een betere doorgang te geven. Het Reitdiep was vroeger de enige verbinding van de stad met de zee totdat het Eemskanaal aan de oostkant van de stad werd gegraven. Tot aan de bouw van de sluizen bij Zoutkamp in 1876 waren eb en vloed in het Reitdiep zelfs in de stad merkbaar.

U slaat rechtsaf de Plantsoenbrug op.

Vorbij de Plantsoenbrug beginnen de dijken langs het Reitdiep. Het Reitdiep is in het gebied van waterschap Noorderzijvest de belangrijkste ader voor waterafvoer. Via het gemaal De Waterwolf tussen Oldehove en Lauwerzijl gaat het water verder naar Zoutkamp en vandaar het Lauwersmeer in. Bij de sluizen van Lauwersoog gaat het water naar zee.

Uitkijkend over het Reitdiep is in de verte de Watertoren West te zien. Deze toren, gebouwd in 1912, is ontworpen door de stadsarchitect J.A. Mulock Houwer. De toren is met een hoogte van ruim 56 meter een van de hoogste in Nederland.

Vroeger was de watertoren onmisbaar. Hij diende als voorraadvat dat ervoor zorgde dat in het vlakke land het water onder druk bij de burgers kwam. Door steeds verdergaande ontwikkelingen is de functie van een watertoren in de loop der jaren gewijzigd en inmiddels weggefallen. Moderne pompstations zorgen nu voor zowel de distributie van het drinkwater als voor de benodigde druk op het leidingnet.

Vanaf de brug steekt u de Noorderhaven Noordzijde over.

Ten noorden van de Plantsoenbrug ligt het Noorderplantsoen. Dit is een van de weinige plekken in de stad Groningen waar op de kaart de vorm van de vroegere verdedigingswerken nog goed zichtbaar is in de ligging van de vijvers, de vroegere grachten buiten het bolwerk (zie stadsplattegrond pagina 12).

U loopt verder langs de Noorderhaven NZ.

De Noorderhaven strekt zich uit van de Visserbrug aan de zuidkant en de Plantsoenbrug aan de westkant tot aan de Kijk in 't Jatbrug aan de oostkant. De haven is een deel van de Diepenring van Groningen. Voordat de sluizen bij Zoutkamp werden gebouwd, was deze haven de eerste haven van de stad wanneer de schepen van zee kwamen.

De Noorderhaven was de laatste vrijhaven van Nederland. Schepen konden hier afmeren als er een plek vrij was. Dat betekende wel dat als woonschepen voor onderhoud van hun plek gingen, deze plek bij terugkomst weg kon zijn. Sinds 2010 is de haven alleen nog open voor goed onderhouden historische schepen.

Langs de noordzijde van de Noorderhaven staat nog een aantal voormalige pakhuizen. Op nummer 27 staat Albion, een voormalig graanpakhuis. Boven de weg loopt een van de laatste in Groningen overgebleven transportbanden. Deze diende voor het transport van het graan vanuit de schepen het pakhuis in. Op die manier had het verkeer geen hinder van het lossen van de schepen.

Op nummer 19 staat het voormalige graanpakhuis Engeland, gebouwd in 1854. In de negentiger jaren van de vorige eeuw werden beide historische panden gered van de slopershamer. Pakhuizen werden vaak genoemd naar de plaatsen en landen waarmee handel werd gedreven.

Aan het einde van de Noorderhaven NZ slaat u rechtsaf, de rechterkant van de Kijk in 't Jatbrug op.

Op de vaste brug staan sinds 1952 vier manshoge beelden van Willem Valk, ook wel de officieuze stadsbeeldhouwer van Groningen genoemd. De beelden stellen een visvrouw, korendrager, koopvrouw en scheepsbouwer voor. Allemaal beroepen die veel te maken hadden met de haven.

De brug vormt een mooi uitzichtpunt over de Noorderhaven en de graanpakhuizen aan de noordzijde.

Vanaf de brug heeft u ook zicht op het eerste huis aan de Oude Kijk in 't Jatstraat, op nummer 79. Aan de voorkant is een gevelsteen ingemetseld van een kop met daaronder de tekst '*ick kick noch int*'. Deze steen is afkomstig van een huis dat op de kruising de straat afsloot. Toen hier in 1625 voor het eerst een brug over het Loopende Diep werd gebouwd, is het huis afgebroken en is de gevelsteen verplaatst. Het woord 'Jatt' is bij de verplaatsing jammergenoeg niet meegekomen. 'Jatt' is hetzelfde woord als het Duitse 'Gasse' en betekent 'straat'. Het huis keek dus in de straat.

Een mooi verhaal is dat de kop Von Rabenhaupt voorstelt, de bevelhebber van

de stad in 1672. Het Reitdiep was toen nog een open zeegat, het jat, waarlangs voedsel en bewapening binnenkwamen. Een wachter zag erop toe dat alles goed verliep en er geen vijandige schepen aankwamen. En elke keer, als Von Rabenhaupt langsliep voor een controleronde, riep de wachter 'Ick kick noch int Jatt!'

U keert weer terug naar de noordzijde van het water en gaat rechtsaf, langs het Loopende Diep.

Het Loopende Diep dankt zijn naam aan het water dat even verderop uit de sluisen stroomde. Het water stroomde hier altijd snel, het 'liep' dus altijd.

Aan het einde van het Loopende Diep gaat u rechtsaf de Boteringbrug op.

Het water aan de andere kant van de brug heet de Spilsluizen, zo genoemd naar de sluisen die hier zaten tussen het water van de Hunze aan de oostkant van de stad en het water van de A aan de westkant van de stad. Beide riviertjes hadden een ander waterpeil en daarom was een sluis nodig.

Het woord 'spil' komt van 'spillen', zoals verspillen, morsen. Er sijpelde altijd water uit de sluisen, vandaar dat ze 'spilden'.

Aan weerskanten van de brug is hier goed het hoogteverschil te zien tussen het hogere en het lagere deel van de kade: de eb- en de vloedkade. Bij eb konden de schepen afmeren aan de lage kade en bij vloed aan de hoge kade.

U gaat vanaf de brug rechtdoor en loopt de Oude Boteringstraat in.

Dit deel van de Oude Boteringstraat loopt licht omhoog tot het hoogste deel van de uitloper van de Hondsrug.

U loopt verder tot aan de hoek met de Broerstraat.

Het hoge grijze huis aan de zuidkant van de kruising Oude Boteringstraat met Broerstraat (Open Universiteit) is het Calmershuis. Dit is waarschijnlijk het oudste stenen huis in Groningen, van ongeveer 1250. Het huis was een versterkt steenhuis dat gebouwd werd om veilig te zijn tijdens oorlogen. Vandaar ook de hoge trap, vroeger was de toegang via een ladder die men bij dreiging binnen kon halen.

In de 18^e eeuw woonde in dit huis Thomas van Seeratt, een Zweedse zeekapitein. Hij was vanaf 1716 hoofd van de provinciale waterstaat. Bij de Kerstvloed in 1717 kwamen 2000 mensen om en was er heel

veel schade. Van Seeratt waarschuwde het provinciaal bestuur voor de slechte toestand van de Groninger zeedijken. Uiteindelijk kreeg hij toestemming en kon hij de provincie met zwaardere dijken beschermen tegen de volgende vloed.

In 1925 werd een waterschap opgericht dat naar hem werd vernoemd: het waterschap Thomas van Seeratt, in het noordoosten van de provincie. Het is in 1974 opgegaan in de waterschappen Hunsingo en Ommelanderzeedijk, voorlopers van waterschap Noorderzijlvest.

U slaat rechtsaf de Broerstraat in.

In deze straat is de afloop van de Hondsrug richting de A goed te merken.

Aan de rechterkant staat het Academiegebouw van de Rijksuniversiteit Groningen. Het huidige gebouw is gebouwd in 1909 nadat het vorige in 1906 was afgebrand. Even verderop, bij huisnummer 11 staat nog een van de bovengrondse brandkranen. Vooral in dichtbebouwd gebied is bluswater van levensbelang. Door de hele binnenstad liggen bluskranen, de meeste zijn echter ondergronds.

Aan het einde van de Broerstraat steekt u de Kijk in 't Jatstraat over en slaat linksaf.

Voor huisnummer 1 ziet u een lage uitbouw tegen de gevel. Dit is een zogenaamd put- of pothuis, in het Gronings een pothoes of potkaaste. Voor drinkwater was men vroeger aangewezen op een put of een pomp, gevuld met bronwater of met regenwater. Over zo'n put werd wel een ombouw gemaakt, zodat de bewoners vanuit de kelder binnendoor het water uit de put konden putten. In Groningen zijn drie van deze put- of pothuizen bewaard gebleven. De andere twee staan aan het Schuitendiep en de Turfsingel. Naast putten bij privéhuizen telde de stad ook vele openbare putten en pompen.

U loopt rechtdoor, van de Oude Kijk in 't Jatstraat door de Stoeldraaijerstraat en komt op de Vismarkt.

De Vismarkt is vernoemd naar de waar die hier vroeger voornamelijk werd verkocht: vis. Er wordt wel gezegd dat de Vismarkt van oorsprong een opvaart van de A is geweest en dat de markt vroeger een haven is geweest waaraan de vis verhandeld werd. Zeker is dat niet.

Wat wel is aangetoond is dat even ten noorden van de Vismarkt de oudste gracht van Groningen heeft gelegen. De Openbare Bibliotheek stond in de tweede helft van de vorige eeuw aan de Vismarkt. Een van de souterrains kon alleen met een pomp drooggehouden worden. Die ruimte was gebouwd op de resten van de voormalige gracht.

U steekt de Vismarkt aan de rechterkant over (straatnaam is hier Akerkhof).

Aan dit uiteinde van de Vismarkt staat de Korenbeurs, waar vroeger het graan verhandeld werd. In de nissen naast de ingang van de supermarkt staan twee beelden, rechts Ceres, de godin van de landbouw, en links Neptunus, de god van de zee. Naast Neptunus ligt een zeepaard. De drietand die Neptunus in zijn hand houdt, is helaas zijn drie tanden verloren. Boven op het dak van de Korenbeurs staat nog een beeld, Mercurius, de god van de handel. De beelden staan voor het belang van graan, vis en handel voor de stad.

U loopt rechtdoor, de Folkingestraat in.

Ook hier is goed merkbaar dat de straat naar het water van het Zuiderdiep toe naar beneden liep.

In vroeger tijden liep het regenwater zo van de straat naar beneden, naar het diep. Het afvalwater werd vaak ook op straat gelegd. Je had toen nog geen wc's, hooguit een zogenaamd 'gemak' in de tuin, waar mensen boven een emmer of tonnetje hun behoeften konden doen. De inhoud van die tonnetjes werd voor de 19^e eeuw op straat of in de gracht gelegd of op een van de mesthopen in de stad.

's Zomers ging het natuurlijk behoorlijk stinken. Daarom werd vanaf toen de inhoud van de tonnetjes regelmatig opgehaald met een stront- of beerkar, die ook wel de Boldootkar werd genoemd.

Tegenwoordig ligt er onder het netwerk van straten van de stad nog een netwerk van wegen: leidingen voor gas, elektra en drinkwater, maar ook voor de afvoer van afvalwater, de

rioolbuizen. Op sommige plekken zijn die buizen wel twee meter hoog, onder andere onder het Kattendiep. Al het afvalwater gaat via een stelsel van rioolbuizen en een rioolgemaal naar een moderne zuivering enkele kilometers buiten de stad.

U komt weer uit op het Gedempte Zuiderdiep.

Het hele zuidelijke deel van de Diepenring is gedempt: niet alleen het Zuiderdiep en de Reitemakersrijge, maar ook het deel oostelijk van het Zuiderdiep, het Kattendiep. In de 19e eeuw gebruikte men wel de uitdrukking 'een diepje om gaan', dat betekende een wandeling langs de Diepenring maken. Die wandeling ging dan ook langs het nog niet gedempte Kattendiep, Zuiderdiep en de Reitemakersrijge. De wandeling duurde ongeveer een uur.

Tijdens deze wandeling hebt u ook een deel ervan gelopen.

Vanaf hier leidt de route terug naar het beginpunt. Wilt u na uw wandeling het centrum van Groningen bezoeken, dan is dit een geschikt punt om de route te verlaten. U kunt dan linksaf slaan en het Gedempte Zuiderdiep volgen tot de Herestraat.

Wilt u terug naar het beginpunt van de wandeling bij het Groninger Museum, dan steekt u het gedempte Zuiderdiep over en loopt de Ubbo Emmiusstraat in (volg het richtingaanwijzbordje Groninger Museum). Aan het einde ervan bent u weer terug op het beginpunt van de wandeling.

BRONNEN

Tekst

- Het wereldwijde web, waaronder Wikipedia
- Beno Hofman, De Westerhaven, van kering tot nering. Groningen, Uitgeverij Noordboek, 2001
- Edward Houting, Groningen te voet, wandelen in de binnenstad, Uitgeverij Noordboek, 2008

Afbeeldingen

- Fortificaties: Archief gemeente Groningen
- Gedempte Zuiderdiep: Groeten uit Groningen
- Aduardergasthuis: Stille Plekjes achter de Poort, rondgang langs groninger gasthuizen, Groningen 1978
- Vogelvluchtkaart Hoge en Lage der A: Braun en Hogenberg 1575
- Pottenbakkers: Gennep.nl
- Watertoren-West: Waterbedrijf Groningen
- Calmershuis: Wikipedia
- Kaartje Kerstvloed 1717: IVAK
- Pothuizen Vismarkt: Album van Oud-Groningen 1750-1880
- Boldootwagen: Stadsarchief Amsterdam

STADSPLATTEGROND GRONINGEN

LEGENDA

- Wandelroute
- ▲ Richting route
- ★ Bezienswaardigheid

Waterschap NOORDERZIJVEST

Station